

SPIKNUTÍ PROTI HITLEROVI

Příběh německého
odboje v třetí říši

DANNY
ORBACH

Spiknutí proti Hitlerovi

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na

www.cpress.cz

www.albatrosmedia.cz

Danny Orbach

Spiknutí proti Hitlerovi – e-kniha

Copyright © Albatros Media a. s., 2019

Všechna práva vyhrazena.

Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS MEDIA a.s.

SPIKNUTÍ PROTI HITLEROVI

DANNY ORBACH

Spiknutí proti Hitlerovi

Danny Orbach

Překlad: Zdeněk Kubík

Obálka: Adam Pižurný

Odpovědný redaktor: Dalibor Kumr

Jazyková korektura: Marie Fišerová

Technický redaktor: Radek Střecha

Authorized translation from the English language edition Plots Against Hitler.
Original copyright © Danny Orbach, 2017

Translation © Zdeněk Kubík, 2019

Objednávky knih:

www.albatrosmedia.cz

eshop@albatrosmedia.cz

bezplatná linka 800 555 513

ISBN tištěné verze 978-80-264-2560-1

ISBN e-knihy 978-80-264-2683-7 (1. zveřejnění, 2019)

Cena uvedená výrobcem představuje nezávaznou doporučenou spotřebitelskou cenu.

Vydalo nakladatelství CPress v Brně roku 2019 ve společnosti Albatros Media a. s. se sídlem Na Pankráci 30, Praha 4. Číslo publikace 35691.

© Albatros Media a. s., 2019. Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být kopírována a rozmnožována za účelem rozšiřování v jakékoli formě či jakýmkoli způsobem bez písemného souhlasu vydavatele.

1. vydání

ALBATROS MEDIA

*Tato kniha je věnována mému drahému učiteli Itziku Meronovi (Mitrani),
který tento projekt doprovázel od samého počátku,
ale nedostal příležitost být svědkem jeho publikování.*

OBSAH

Úvod	9
1. <i>Opozice v plamenech</i>	15
2. <i>„Ta zatracená klisna!“: Armádní skandál na nejvyšší úrovni</i>	28
3. <i>Důstojník, starosta a špion</i>	33
4. <i>„V nejtemnějších barvách“: Rozhodnutí generála Becka</i>	46
5. <i>Ptáček a jeho klec: První pokus o státní převrat, září 1938</i>	51
6. <i>Bez sítě: Osamělý atentátník</i>	75
7. <i>Bod, odkud není návratu: Pogrom a válka</i>	88
8. <i>Duch Zossenu: Když sítě selžou</i>	99
9. <i>Znamení ve tmě: Přestavba spiknutí</i>	108
10. <i>Na křídlech myšlenky: Sítě fantazie</i>	112
11. <i>Zprostředkovatelé v první linii: Nová strategie</i>	126

12. <i>Vyhlazovací válka: Spiklenci a holokaust</i>	132
13. <i>„Blesk“ a láhve likéru: Pokusy o atentát na východě</i>	138
14. <i>Krycí jméno U-7: Záchrana a propast</i>	154
15. <i>Hrabě Stauffenberg: Působivý tah</i>	171
16. <i>Zabiješ: Problém zabití tyrana</i>	192
17. <i>Konspirace kola: Stauffenbergova éra</i>	199
18. <i>Rozhodující boj 20. července 1944</i>	220
19. <i>Šat Nessosův</i>	250
20. <i>Motivy v soumraku</i>	275
21. <i>Sítě odporu</i>	289
<i>Epilog</i>	297
<i>Poděkování</i>	301
<i>Poznámky</i>	305
<i>Literatura</i>	387

Poznámka o hodnostech

Mnozí z protagonistů této knihy byli důstojníky vojenských organizací třetí říše: wehrmachtu, námořnictva a SS. Mnozí z nich byli v letech 1938 až 1944 povýšeni, a ne jen jednou. Mnoho knih o německém hnutí odporu, zejména těch psaných anglicky, důsledně uvádí poslední a nejvyšší hodnost, jaké každý jednotlivec dosáhl. Claus von Stauffenberg se například obvykle objevuje jako plukovník, ačkoli tuto hodnost získal teprve v červenci roku 1944. V této knize uvádím pro každé časové období takovou hodnost, jaká aktérům zrovna příslušela. Takže Henning von Tresckow vystupuje v kapitolách pojednávajících o jeho pokusech o atentát v březnu 1943 jako plukovník, zatímco v těch pozdějších už je generálmajorem. V jiných armádách nemají některé hodnosti wehrmachtu, konkrétně generál pěchoty, dělostřelectva a generálplukovník, odpovídající protějšek. Pro zjednodušení tedy obojí překládám jako generál. SS mělo své vlastní hodnosti, které převádím do jejich amerických ekvivalentů. Například brigádní generál Nebe namísto Oberführer Nebe.

ÚVOD

Příliš dlouho držel jsem svůj úsudek na uzdě.

Varoval jsem, ale ne dost, a ne jasně

A dnes vím, čím vinen byl jsem.

ALBRECHT HAUSHOFER, 1945

VINA. KDYŽ UVAŽUJETE o německé historii, žádné jiné slovo nenese tak silný význam. Dokonce i dramatické spiknutí z července 1944 v režii plukovníka Clause von Stauffenberga a jeho společníků z antinacistického hnutí odporu, jehož cílem bylo zabít Hitlera, je zatíženo vinou a vírem emocí, na něž nahlížíme skrze mlhu mýtu a paměti.

Protinacistické ilegální hnutí v německé armádě a jeho rozličné pokusy o atentát na Hitlera byly mnohokrát zpracovány v knihách, filmech, scénářích a televizních pořadech. To lze stěží považovat za překvapivé, neboť příběh sám obsahuje prvky thrilleru: setkání uprostřed noci na zamrzlých polích, propracované drama vojenských konspirací, bomby ukryté v aktovkách a lahvích s likéry; a nakonec dramatický 20. červenec 1944, nezdařený pokus o atentát a poslední zoufalý pokus o státní převrat.

Drama jako takové, sága německého odporu, má v sobě zásadní morální složku. Nacistická éra je koneckonců ve světě, a nejvíce v samotném Německu, vnímána optikou kolektivní viny, dějinné odpovědnosti a skrze břímě zločinů národního socialismu. Tradiční němečtí historikové měli od padesátých let 20. století do dneška tendenci vidět německý odboj jako „světly bod“ v temnotě nacistické éry a odlehčovali tak břemeno historické

viny. Tito představitelé odboje byli zobrazováni jako hluboce morální lidé, kteří odmítli slepou poslušnost, rozhodnutí „čelit temným silám doby“, což jsou slova Hanse Rothfelse, zakladatele historiografie o odboji v nacistickém Německu.¹ Pohled prezentovaný tradicionalistickými německými historiky, nejmířlivěji pak Peterem Hoffmannem, je bohatý na detaily a k německým odbojářům chová velké sympatie. Pokus o státní převrat z 20. července 1944 představoval podle hraběnky Marion von Dönhoffové „vzpouru svědomí“. Motivy konspirátorů, jak píše, byly mravní.² Jediným a hlavním smyslem tvrdí Peter Hoffmann, bylo zastavit nacistické zločiny včetně holokaustu. Jednalo se o humánní cíl, šlo prosazení principu života a jeho zachování.³ Jistě, šlo o vlastenecké Němce, kteří doufali, že zachrání svou vlast před destrukcí, jejich nacionalismus byl ovšem vždy až na prvním místě za jejich morálkou.

Pak přišla hlučná šedesátá léta a politické klima v Německu se dramaticky změnilo. Nová generace historiků stejně jako jiní mladí vzdělaní Němci začali nemilosrdně zkoumat „mýty“ minulosti. Německý odboj nové kritické klima nepřežil bez úhony. Od pozdních šedesátých let začali kritičtí levicoví historikové jako Hans Mommsen, Christoph Dipper a Christian Gerlach zpochybňovat integritu německého odboje. Jako první na řadu přišli přitom konspirátoři, kteří většinou zastávali pozice konzervativních byrokratů a vojenských důstojníků. Je pravda, že se hrabě Stauffenberg pokusil o atentát na Hitlera a zaplatil za to vlastním životem. Ale nekolaboroval snad mnoho let předtím s nacistickým režimem? A co ostatní spiklenci? Skutečně šlo o morálně uvědomělé muže a ženy, antinacisty až na kost, kteří se pokusili nastolit „vzpouru svědomí“, nebo byli spíše oportunistickými hráči, kteří s nacisty spolupracovali jen do chvíle, kdy se ukázalo, že válka je prohraná?

A tak byl postupně z hlav dříve ctěných „zachránců“ snímán vavřík po vavřínu. Možná se pozvolna naučili nenávidět nacistický režim a postavit se do opozice k většině jeho zločinů, ale rovněž byli antidemokratickými zpátečníky, argumentoval Hans Mommsen.⁴ Christoph Dipper ve vlivné studii, publikované v roce 1984, napsal, že silně antisemitsky smýšleli. Třebaže se stavěli proti holokaustu, většina z nich chtěla, aby Židé z Německa zmizeli, a proto podporovali „legální“ a „nenásilnou“ diskriminaci.⁵ Byli nejen antisemity, ale také vrahy a válečnými zločinci, napsal v roce 1995

Christian Gerlach. Mnoho prominentních spiklenců v čele s generálmajorem Henningem von Tresckow se ochotně zúčastnilo masových vražd Rusů, Židů a Poláků. Gerlach tvrdil, že tradicionalističtí historikové vymazali zločiny těchto lidí a o jejich údajně nezpochybnitelných záznamech psali „nesmysly“. Smutnou pravdu pak představuje fakt, že odporovali Hitlerovi nikoli kvůli jeho zločinům, ale proto, že s ním nesouhlasili ohledně „nejlepšího způsobu, jak vyhrát válku“.⁶

A debata pokračuje. Zdá se, že německý odboj proti Hitlerovi je prostorem, na kterém se historické argumenty nechovají čistě akademicky, nýbrž podléhají velkým vášním. Jedním učeným zasvěcencem jsou sledované postavy vynášeny na samotný Olymp, zatímco jiný je odsouzen do horoucích pekel. Sem tam srší nejen profesionální, ale i osobní nařčení. Já sám, jak ukážou následující stránky, jsem dalek toho, abych se považoval za neutrálního pozorovatele. Když jsem se jako mladý student v Izraeli poprvé setkal s odbojem, byl jsem ohromen tím, co jsem viděl jako opravdově nezištnou statečnost německých spiklenců. Coby dítě třetí generace přeživších holokaust mě hluboce dojmala četba o odbojných Němcích, kteří sympatizovali s pronásledovanými Židy. Stejně tak jsem byl poté zklamán, když jsem v pracích Dippera a Gerlacha četl o jejich odhaleném antisemitismu a válečných zločinech. Rozhodl jsem se tedy, že se sám ponořím do historických pramenů, abych si vytvořil na věc vlastní názor.

Během desetiletého výzkumu, který předcházela vydání *Valkyrie*, mé hebrejsky psané monografie o odboji, jsem prozkoumal veškeré dostupné primární i sekundární zdroje.⁷ Výzkum mě zavedl do třinácti archivů v Německu, Anglii, Rusku a ve Spojených státech. Občas jsem byl svými zjištěními šokován. Postupně jsem upadal do stále větší deziluze ohledně levicových „kritických“ škol zabývajících se odbojem. Zjistil jsem, že rádoby kritičtí učenci obviňovali německé odbojáře z oportunistu, antisemitismu a válečných zločinů na podkladě nedostatečných důkazů týkajících se pokřivených a dezinterpretovaných primárních zdrojů. Obraz odboje tak, jak ho vytvořili tito učenci, je namnoze karikaturou a „pokřiveným zrcadlem“. V této podobě nás učí spíše o politické předpojatosti autorů než o samotném německém hnutí odporu.⁸

Ať tak či onak, k pohodlné představě, prezentované tradicionalisty, jsem se již vrátit nemohl. Je pravda, že někteří kritikové nevzali v potaz všechny

okolnosti, ovšem otázky, které nastolili, bylo třeba brát vážně. Postupně jsem si uvědomoval, že je třeba překonat aktuální debatu o morálce, přepsat její termíny a zcela ji přeformulovat.

Tato kniha je pokusem to udělat. Znovu vypráví příběh odboje, vrhá nové světlo na jeho psychologickou, sociální i vojenskou dynamiku stejně jako na důvody, jež stojí za rozhodnutím spáchat atentát na Hitlera. Německý odboj používám jako modelový případ k vyvození specifických vhledů s obecnými důsledky: Proč se někteří lidé na rozdíl od ostatních vrhají do aktivního odporu navzdory předem danému riziku možné smrti? Kdo s největší pravděpodobností stane v řadách těchto odvážlivců? Co se můžeme dozvědět o složitých a přelévajících se motivech, jež mohou lidi vést ke vzdoru? Když člověk vystoupí z moralistické debaty, dokonce i když se od ní zcela nedistancuje, může objevit celý nový svět významů. V něm jsou pak vidět motivace a záměry mnohem méně zřetelněji, často jsou obtížně postřehnutelné. Jak napsal Aviad Kleinberg ve své studii o katolických svatých:

Otázka, co skutečně motivuje k askezi, je bezvýznamná, stejně jako otázka, zda skutečně existují „skuteční“ svatí. Jestli „skutečný“ znamená dokonale čistý, odpověď bude vždy záporná. Nic na světě není čisté. Znamená to tedy, že vše na světě je zcela nečisté? I tady bude odpověď záporná. V tomto světě máme vždy co do činění s relativními hodnotami... To, co přiměje jednotlivce v jistou chvíli k činu, nevede nutně k činu ve chvíli jinou. Lidé někdy leccos udělají, aniž by o tom uvažovali. Ty nejčistší úmysly občas dokáže změnit hrdost, moc, zvyk či únava. Lidé jsou jen zřídka v souladu s jasnými a dokonalými vzory, stejně jako jejich noha má jen vzácně na milimetr velikost č. 11. Jako jim více či méně padnou konkrétní boty, tak i zhruba, jen rámcově odpovídají svým vzorům. Kolísají a těkají od jednoho vzoru ke druhému. V každém okamžiku jejich skutky odrážejí rovnováhu mezi silami a eventualitami, jež vznikají z jedinečné situace, kterou nelze reprodukovat.⁹

A opravdu, jaký má smysl se ptát, zda byli odbojáři „morální“ či „vlastenečtí“, pokud nedešifrujeme, co pro ně morálka a vlastenectví znamenaly? Lze mezi morálkou a vlastenectvím stanovit dělicí čáru? A pokud ano,

udělali to konspirátoři vědomě? Je možné vystavět přesvědčivější model jejich pohnutek? Tyto otázky budu v celé knize zkoumat a ve 20. kapitole dojdu k závěru.

Historie německých odbojářů byla nicméně v podstatě vojenskou záležitostí. Následující kapitoly zaznamenají dramatické dějiny plánů a pokusů o atentát, které se samozřejmě neobešly bez nastražené bomby. Ve snaze rozkrýt vzácně diskutovanou problematiku konspiračních sítí budeme spiklence sledovat od roku 1938 do roku 1944, odhalíme jejich plány na atentáty, některé známé a jiné méně. Předchozí práce měly tendenci se zaměřovat na skupiny nebo jednotlivce z odboje. Ovšem téměř žádná z nich, alespoň do té míry, jak to já dovedu posoudit, adekvátně neanalyzovala interakce mezi členy těchto skupin.¹⁰ Jak byli do odboje verbováni noví členové? Jak ve skutečnosti konspirační sítě pracovaly a jak ovlivnily rozdílné vůdcovské styly výsledky jednotlivých plánů a jejich šanci na úspěch? A co je nejdůležitější, uvidíme, jak někteří jednotlivci, které budeme nazývat zprostředkovateli a konektory, udržovali sítě při životě tím, že zajišťovali nepřetržité informační toky.

Navíc se vypořádáme se složitými okolnostmi, které přinášelo rozhodnutí německých odbojářů zavraždit Hitlera. Na jedné straně nabízel takový čin obrovské pokušení změnit jediným tahem dějiny. Na straně druhé vražda suverénního vůdce byla pro mnohé spiklence ideologicky, právně a mravně problematická. Jak si vůdci odboje, kteří patřili ke zbožným křesťanům, ospravedlnili úmysl sprovodit ze světa svého nadřízeného, kterému přísahali věrnost? Takové otázky nás učí mnohé nejen o odboji, ale také o problémech poslušnosti či vzpoury v nacistickém Německu. A nejen tam.

Moje vyprávění je založeno na primárních zdrojích – denících, dopisech, memoárech a svědectvích – z oblasti německé, americké, britské, finské i sovětské dokumentace. Využil jsem také záznamy z výslechnů gestapa a z nacistických soudních řízení, z rozhovorů s účastníky spiknutí a členy jejich rodin. Obzvláště důležitým zdrojem je téměř nevyčerpatelná studnice dokumentů, jež shromáždil pozdější profesor Harold C. Deutsch a uchoval je mezi svými pracemi v americkém vojenském muzeu v Carlisle v Pensylvánii. Bohatě jsem také využil soukromé archivy jiných dvou prominentních historiků, pánů Eberharda Zellera a Boda Scheuriga, kteří působí v Ústavu pro soudobé dějiny v Mnichově.

Mnoho dokumentů, jež jsem použil, bylo v existující literatuře prozkoumáno jen málo (pokud vůbec). Vzácný pohled do soukromí spiklenců nabídl například fascinující deník Hermanna Kaisera, zprostředkovatele, který propojil dvě různé odbojářské skupiny v Berlíně a na východě. Čerpal jsem z rozhovorů, které uskutečnil Harold C. Deutsch se svým týmem s účastníky pokusu o převrat z roku 1938, což je epizoda do dnešních dnů poměrně neznámá. Tyto rozhovory vrhají nové světlo na rozpoložení vedoucích členů hnutí odporu v předvečer i v průběhu druhé světové války. Podobně mi francouzské zdroje, kterým se dosud nedostalo patřičné pozornosti, umožnily odhalit vyjednávání, jež proběhlo v létě 1944 mezi agenty německého hnutí odporu a špiony Svobodné Francie. Dalším zajímavým zdrojem, taktéž citovaným poprvé zde, je přepis výslechu plukovníka Hanse Cromea, člena odbojového hnutí, kterého v roce 1944 zajala Rudá armáda. Tento dokument v ruském jazyce je uchovávan v archívu Ruské federace v Moskvě. Jeho význam spočívá v informacích o náborových metodách hnutí, o tajných komunikačních strategiích a vnitřní struktuře.

Kromě toho jsem kriticky využil podstatnou část výzkumu o německém odbojovém hnutí publikovaném v letech 1945 až 2015 v angličtině, hebrejštině a němčině. Moje zjištění poukazují na vážné nedostatky některých nejnvlivnějších a nejpřijímanějších prací na toto téma. Množství primárních i sekundárních zdrojů mi umožnilo plně popsat tyto události včetně krizových momentů a rozhodujících okamžiků, zatímco se mi současně odkrývaly nové poznatky platné i mimo hranice tohoto specifického příběhu. V našem světě revolučních „jar,“ občanských válek, okupačních režimů a brutálních tyranií je otázka odboje důležitější a závažnější než kdy dřív.

1

OPOZICE V PLAMENECH

30. LEDNA 1933, v předvečer nacistického převzetí moci, bylo stále nejasné, zda budou Hitler a národní socialisté vládnout Německu bez boje. Dvě protinacistické opoziční strany, komunisté a sociální demokraté, si pořád udržovaly dalekosáhlé sítě aktivistů, z nichž mnozí byli ozbrojeni. Mohli se pochlubit miliony věrných příznivců, klubů a odborů a více než dostatkem mladíků ochotných bojovat. Během jediného roku všechny tyto zdánlivě velkolepé opoziční sítě zmizí v ohni.

Večer 27. února 1933 procházeli kolem Říšského sněmu, impozantního domova německého parlamentu v Berlíně, dva chodci a jeden policista, když tu jejich pohledy upoutalo něco neobvyklého. Za okny tančilo světlo, jakési podivné blikání, následované rychle se pohybujícím stínem. Policista okamžitě pochopil, že vidí případ zhářství, a zavolal posily. Do Říšského sněmu vnikli policisté a společně se prodírali hustým černým dýmem. V tom si všimli tajemného vetřelce, plížícího se ze sněmovny, napůl svlečeného, zbroceného potem, s tvářemi rudými jako řepa a rozčuchanými vlasy. Cestovní pas, který u něj našli, znějící na jméno Marinus van der Lubbe prozrazoval, že se jedná o holandského občana. Svou košili a plechovku benzínu použil k zapálení ohně. Když byl dotázán na důvody, odpověděl jen: „Protest! Protest!“¹

Někteří z mnoha Berlíňanů, kteří byli svědky požáru, si s hrůzou uvědomili, že nový říšský kancléř Adolf Hitler by mohl využít požár jako záminku

k vymýcení veškeré opoziční sítě, všech organizací a stran v Německu. Kancléř, jmenovaný teprve před měsícem 30. ledna, zničil během ani ne jednoho roku politické strany všech přesvědčení, autonomii německých států a silné odbory. Dramatické změny zasáhly také veřejné služby, soudní systém, školy a univerzity a zejména armádu. Ke konci roku 1934 byli Hitler a jeho nacistická strana jedinými vládci Německa, neobtěžovanými jakoukoli efektivní formou aktivní či potenciální opozice.

Politici nového režimu si pospíšili, aby se co nejdřív dostavili k hořící budově. První z nich byl Hermann Göring, jeden z Hitlerových pobočníků a mluvčí Říšského sněmu. Velitel hasičů mu podal zprávu o pokusech uhasit požár, ale Göring měl zájem uhasit něco jiného. „Viníci jsou komunističtí revolucionáři,“ řekl. „Tento čin je počátkem komunistické rebelie, která musí být okamžitě rozdracena železnou pěstí.“ Hitler a jeho ministr propagandy Josef Goebbels nebyli příliš pozadu. „Od tohoto dne,“ prohlásil nový kancléř, „bude s každým, kdo se nám postaví do cesty, konec. Bude-li vedení měkké, německý lid to nepochopí. Komunističtí zástupci musí být ještě dnes v noci pověšeni.“²

Říšský sněm, jeden z posledních pozůstatků zmírající Výmarské republiky, byl zredukován na zčernalou schránku. Zemi zachvátil poprask, který živily senzacechtivé titulky v ranních novinách. PROTI VRAHŮM, ŽHÁŘŮM A TRAVIČŮM LZE POUŽÍT JEN PŘÍSNOU OBRANU, hlásal jeden z nich. S TERORISMEM JE TŘEBA ZÚČTOVAT TRESTEM SMRTI. Poprask brzy přerostl v hysterii. „Chtěli do vesnic poslat gangy, které by tam vraždily a zakládaly požáry,“ napsala ve svém deníku konzervativní učitelka Luise Solmitzová.³ „Takže komunisté vypálili Říšský sněm,“ napsal Sebastian Haffner, mladý právník a jeden z mála zbývajících skeptiků.

Tak to klidně mohlo být, dokonce se to dalo očekávat. Pousmání ovšem budí otázka, proč by si měli vybrat právě Říšský sněm, prázdnou budovu, kde by požár nikomu nepřinesl užitek. Inu, snad to strůjci opravdu zamýšleli jako „signál“ k povstání, kterému zabránila „rozhodná opatření“, jež vláda přijala. Tak to psaly noviny a znělo to věrohodně. Zajímavé bylo také to, jakou posedlost v nacistech Říšský sněm probouzel. Doposud jej opovržlivě označovali za „továrnu na horký vzduch“. A najednou šlo o velesvatyni, která lehla popelem... Hlavní

zpráva vyzněla takto: Nebezpečí komunistického povstání bylo odvráceno a vy můžete klidně spát.⁴

Ale ani vláda, ani komunisté klidně nespali. V době, kdy vzplál Říšský sněm, musel Hitler stále získávat podporu většiny Němců. Národně socialistická německá dělnická strana měla do převahy v Říšském sněmu daleko. Opoziční strany zleva, sociální demokraté a komunisté, stále platily za hlavní politické síly.⁵ Nacisté teď využívali rudý strach, aby shromáždili ke své podpoře velkou část německé veřejnosti. Mnoho lidí, dokonce i těch, co byli vůči Hitlerovi a jeho radikálním myšlenkám chladní, ho začalo považovat za menší zlo. Jiní, obzvláště stoupenci národně konzervativní pravice, se na nacistického vůdce obrátili jako na spasitele. Učitelka Luise Solmitzová, ačkoli provdaná za konvertovaného Žida, byla jednou z nich. „Pocitům většiny Němců dominuje Hitler,“ svěřila se ve svém deníku. „Jeho sláva stoupá ke hvězdám. Je spasitelem zlého, smutného světa.“⁶ Obavy veřejnosti byly zneužity k odstartování napůl plánované, napůl improvizované kampani za naprosté politické, kulturní a ideologické podmanění Německa. Netřeba dodávat, že zjitřená atmosféra usnadnila neutralizaci veškerých center moci, ze kterých by mohla vzniknout budoucí opozice.

Kdo skutečně zapálil Říšský sněm? Byl to národně socialistický podvod, nebo čin osamělého šílence van der Lubbeho? Historikové o této otázce debatují už od samého začátku.⁷ V každém případě byli jedinými vítězi tohoto požáru nacisté. Když formovali vládu, kromě kancléře požadovali jenom dvě ministerstva: říšské ministerstvo vnitra a odpovídající ministerstvo v Prusku, největším a nejvýznamnějším německém státu. Věděli, co dělají. Tato dvě ministerstva jim poskytla naprostou kontrolu nad policií, tajnou policií a vnitřním bezpečnostním aparátem po celé Říši. S použitím nově získané moci se vydali na cestu ke zničení opozice od kořenu po výhonky cestou propagandy, nahlodávání Němců, kteří ještě nebyli přesvědčenými nacisty, a teroru proti zbývajícím členům opozice.

Odpor se stával stále nebezpečnějším. Hans Bernd Gisevius, jeden ze zakladatelů německého odboje, později hořce napsal: „Byl to jen samotný Říšský sněm? Nebyl snad v ohni celý Berlín?“⁸ Kampaň s cílem zničit opozici a její instituce byla součástí rozsáhlejšího procesu, který záhy ponese název *Gleichschaltung* (glajchšaltování, usměrnění k uniformitě).

Jeho záměrem bude převzít plnou kontrolu nad německou společností vtělením nacistické ideologie do veškerých aspektů života, to vše doplněno sladkými odměnami pro kolaboranty a tresty pro kohokoli, kdo se opováží vzdorovat.

28. února, den po požáru v Říšském sněmu, byly ústavní překážky prolomeny. Nová vláda vydala mimořádné dekrety „k ochraně osob a státu“, pomocí nichž mohla sledovat dopisy, telegramy a telefonní hovory a omezit svobodu projevu i tisku. Ještě důležitější bylo, že zákonodárci zrušili právo odvolat se k vyššímu soudu, takže nepřátelé režimu nemohli očekávat řádné odškodnění podle zákona.

Jako první padli za oběť komunisté. Nacisté je obvinili ze založení požáru a uvěznilí jejich stranického vůdce z Říšského sněmu. Strana se během pár týdnů rozpadla: partajní noviny se nesměly vydávat, její organizace byly zakázány a celé vedení bylo zatčeno. Komunistické síly, tolika Němci považované za smrtící hrozbu, nový režim naprosto paralyzoval. Jejich rozložené pozice se nezmohly téměř na žádný odpor. Rychlé vykližení politického prostoru překvapilo nejen její příznivce, ale i mnoho obyčejných Němců. Vždyť o ní předtím uvažovali jako o ozbrojených a násilných revolučních silách. Naproti tomu od sociálních demokratů nikdo nic nečekal. Jak napsal Haffner:

Očekávali jsme komunistický útok. Komunisté byli odhodlaní lidé s divokými výrazy. Na pozdrav zdvihali pěsti a měli zbraně – přinejmenším je používali často při hospodských rvačkách. Neustále se vychloubovali silou své organizace, a jak „tyto věci“ dělat; to se nejspíš naučili v Rusku. Nacisté nenechali nikoho na pochybách, že je chtějí zničit. Bylo přirozené, vskutku zřejmé, že komunisté sáhnou po odplatě.⁹

Nic takového se ale nestalo.

Proč se komunistická strana zhroutila tak rychle, bez ohledu na dlouhé přípravy násilné akce proti demokracii i fašismu? Peter Hoffmann tvrdil, že její vedení bylo spoutané svou vlastní dogmatickou ideologií.¹⁰ Oni a jejich patron, sovětský vůdce Josif Stalin, věřili, že vzestup nacismu je jen umíráčkem liberální buržoazie, a tedy Výmarské republiky. Ruský diplomat v Berlíně řekl Friedrichu Stampferovi, redaktoru sociálnědemokratického

deníku *Vorwärts*, že komunistická strana vládu rozhodně převezme, ale až poté, co Hitler zničí demokracii a vyčistí jí tak cestu.¹¹ Tohle falešné sebevědomí vedlo komunisty k tomu, že udělali katastrofální rozhodnutí, především šlo pak o jejich odmítnutí připojit se k sociálním demokratům ve spojené protinacistické frontě. Předpovědi komunistické strany o lidové revoluci se nenaplnily a komunistické politiky překvapil odhodlaný soupeř. Jako strana přestali komunisté existovat.

Sociálně demokratická strana, jež proslula jako hlavní rival nacistů a nejsilnější politická opora Výmarské republiky, byla rovněž paralyzována, i když z jiných důvodů. Její vedení se fixovalo na „zákonnost“, přestože jejich soupeři pošlapávali na své cestě za absolutní mocí veškeré zákony. Lídři sociálních demokratů věřili, že budou nějak ochráněni: policií, soudy, státem, prostě někým. Věřili tomu tak dlouho, až už bylo pozdě.

Sociálně demokratická strana však nepodléhala takové letargii vždy. Během bouřlivého roku 1920 zmobilizovala v odpověď na monarchistický převrat konzervativního politika Wolfganga Kappa dělníky ke generální stávce. Masové protesty donutily Kappa a jeho pobočníky vzdát se moci a prakticky obnovit Výmarskou republiku. Ale v roce 1933, po požáru Říšského sněmu, vůdci sociálních demokratů po generální stávce – neúčinnější zbrani, kterou disponovali – nevolali. Místo toho se rozhodli nacistům vyhovět, aby nedali vládě „záminku“ k tomu, aby je zakázala. Jako by nějakou potřebovala...

Národní socialisté byli mezitím v neustálém pohybu. V březnu využili krize, aby posílili svou kontrolu nad státem, a vypracovali tzv. zmocňovací zákon, jenž jim umožňoval přijímat zákony bez souhlasu parlamentu. Tento zákon, přepečlivě navržený, položil základy budoucí diktatury třetí říše. Strany pravice a středu se dost pošetile rozhodly pro tento zákon hlasovat. Stále ještě neznaly Hitlera tak dobře a myslely si, že si u nacistů zajistí dostatek zásluh, aby přežily. Hitler sám dělal všechno možné, aby je uklidnil: slíbil, že nově získanou moc bude používat jen vzácně, proti komunistické revoluci a pouze po konzultaci s prezidentem. Stále postrádal dvoutřetinovou parlamentní většinu, kterou ke schválení zákona potřeboval. Komunisté a sociální demokraté pořád drželi blokační většinu. Nacisté ale nehodlali připustit, aby je zastavily takové maličkosti. Všichni komunističtí poslanci byli 5. května zatčeni. Göring, předseda Říšského sněmu, dal

jasně najevo, že pokud to bude nutné, sociální demokraté budou vyvedeni ze sněmovny, aby tak zajistil ten správný počet hlasů.

Levicoví poslanci, kteří se dostali na zasedání v provizorní sněmovně umístěné do berlínské opery, zde našli atmosféru, která měla k přivítavosti na hony daleko. Členové SA, soukromé milice nacistické strany, naplnili galerie a zastrašovali poslance hlasitými výkřiky, bučením a zpěvem. Sociální demokraté se přesto stále nevzdávali. Jejich předseda Otto Wels předvedl labutí píseň parlamentarismu, který ještě v Německu zbýval. „My, němečtí sociální demokraté,“ řekl, „se zavazujeme k zásadám lidskosti a spravedlnosti, svobodě a socialismu. Žádný zmocňující zákon vám nedá moc zlikvidovat tyto nezníčitelné, věčné hodnoty.“¹² Na Hitlera to neudělalo dojem: „Jdete pozdě, ale přece! ... Nikdo vás už nepotřebuje... Hvězda Německa vystoupá vzhůru a ta vaše padne. Už vám zvoní umíráček... O vaše hlasy nemám zájem. Německo se osvobodí, ale ne skrze vás.“¹³

Sociálně demokratické straně skutečně zvonil umíráček, a to za jásotu a potlesku jejích soupeřů. 22. června 1933 prohlásil nacionálně socialistický ministr vnitra Wilhelm Frick stranu za „nepřítele státu a národa“ a nařídil její neprodlené rozpuštění. Největší strana německé levice přestala existovat.

Strany ve středu a napravo nedopadly o moc lépe, navzdory předchozí spolupráci s Hitlerem. 21. června vtrhla policie a jednotky SA do ústředí národní lidové strany. Její předseda Alfred Hugenberg byl Hitlerův politický spojenec a sdílel s ním mnohé z jeho ultranacionalistických, imperialistických a antisemitských názorů. Dokonce figuroval ve vládě jako ministr. Nacisté ale neměli slitování ani s osobou, jejíž blízká spolupráce jim pomohla dostat se k moci. Strana byla přinucena se rozpustit a 26. června rezignoval Hugenberg na svou pozici ve vládě. O týden později, 4. a 5. července, byly k rozpuštění donuceny i dvě katolické strany. Jejich osud byl zpečetěn 14. července, kdy vláda vydala zákon měnící Německo oficiálně na stát jedné strany: „Národně socialistická německá dělnická strana je jedinou politickou stranou v Německu. Jakýkoli jedinec, který na sebe vezme organizaci jiné politické strany nebo založení nové politické strany, bude uvězněn až na tři roky, nebo zadržen na dobu od šesti měsíců do tří let.“¹⁴

A to byl konec politických stran, nejpřirozenějšího a nejdůležitějšího zdroje legální opozice v Německu. Glajchšaltování se zde ovšem nezastavilo. Hitler se teď obrátil na ostatní centra národní moci a bez odporu je smetl ze scény.

Tento výsledek se vůbec neočekával. Německo mělo už z dob před sjednocením silnou regionalistickou tradici. Před rokem 1871 byla teritoria s německy mluvícím obyvatelstvem rozdělena do mnoha nezávislých knížectví s vlastními měnami, vládami a armádami. Když to tato knížectví považovala za potřebné, neváhala bojovat jedno proti druhému nebo formovat aliance proti silám přicházejícím zvenčí. Některá z nich, jako například Prusko, byla považována za světové mocnosti. Po sjednocení pod Bismarckem nově zformované Německo nezrušilo knížectví, ale přenastavilo jejich vztah v rámci vlastní politické autority. Dokonce i v roce 1918, kdy se přes jednotlivá knížectví přehnala vlna revolucí a přeměnila je v republiky, zůstala federální struktura země nedotčena a státy si udržely své vlastní místní vlády. Jeden z nich – Bavorsko – se octl na začátku dvacátých let 20. století na pokraji odtržení.

Teď se situace naprosto změnila. Místní vlády se režimu klaněly k zemi, jen aby byly jedna po druhé vyházeny. Namísto volených premiérů byli novými vládci jmenováni nacionálně socialističtí guvernéri (*Gauleiter*), kteří se nezodpovídali svým volebním obvodům, ale pouze nacistické straně v Berlíně. Odolávalo jenom Bavorsko, jižní katolický stát se silnou místní identitou, než tento problém vyřešil převrat. Národně socialističtí milicionáři, kteří úzce spolupracovali s policií, vtrhli do kanceláře místního premiéra Dr. Heinricha Helda. Held byl odstraněn a nahrazen jedním z Hitlerových pobočníků. Nyní podlehlo zglajchšaltování už i Bavorsko.

Odbory, které se po celé Říši pyšnily miliony členů, zeslábly také rychle. K překvapení některých jejich horlivých stoupců se neopakoval scénář z roku 1920 a o generální stávce proti novému režimu se dokonce ani neuvažovalo. Odborářští vůdci věřili, že by tím, že půjdou po boku Hitlera, mohli dosáhnout nějakého společného soužití s režimem. Proto mezi sebou soutěžili, kdo horlivěji Hitlerovi vyjádří lojalitu. Což jim nepomohlo. Nacistické vedení soutěžení mezi centry moci netolerovalo, nemluvě o tom, že odbory byly doposud spojené s levicí.

V tomto případě se nacisté uchýlili k léčce. Hitler prohlásil 1. květen za den dělníků, národně socialistický svátek, a odbory přizval, aby jej oslavily spolu se stranou. Oslavy byly bouřlivé a nechyběl na nich také působivý průvod národních socialistů spolu s odboráři. Roky poté naříkal komunistický aktivista Franz Jung nad tím, že on a jeho soudruzi „pochodovali hustě obklopeni členy SA, SS a Hitlerjugend“. Ideální obraz třídní harmonie, vskutku.¹⁵

Pikle šly z podstaty věci tak, jak velel plán. Představitelé odborů se cítili v bezpečí a obklopeni vřelou atmosférou, avšak druhý den je čekalo děsivé překvapení. Veselí z pochodu ještě zcela nedoznělo, když byli odboráři konfrontováni s totálním útokem. Jejich kanceláře byly napadeny, dokumenty zabaveny, a oni – kteří se skutečně snažili dokázat svou loajalitu novému režimu – byli podle předchystaných nařízení odvedeni do koncentračních táborů. S odbory téměř vygumovanými z povrchu zemského byli němečtí dělníci rychle spolknuti ve víru glajchšaltování a reorganizování v celostátní nacistickou organizaci s názvem Německá pracovní fronta (DAF).

Ostatní mocenská centra byla také snadno neutralizována. Od 7. dubna 1933 byla ministerstva čištěna od Židů a politicky nežádoucích osob. Čistky probíhaly rovněž na soudech, u policejních sborů, ve školách a na univerzitách. Většina intelektuálů se dokonce ani nepokusila protestovat a zastat se svých sesazených kolegů. Většina z nich, včetně velikánů takového kalibru jako např. filozof Martin Heidegger, ve skutečnosti přistoupila na stranu nového režimu. Odpor nepřišel ani z průmyslových, ekonomických a finančních kruhů. Po překonání jisté počáteční nedůvěry se přední průmyslníci, obchodníci a finančníci rychle připojili, aby si ukousli svůj díl koláče. Hitler se svými nejbližšími věděl, jak je svěst. Zakázali stávky a odbory, uvalili moratorium na nepopulární demokratický režim, a co bylo nejdůležitější, začali s rozsáhlým přezbrojováním, což s sebou neslo potenciál obrovských zisků.

„To nelze popřít, on roste. K překvapení jeho oponentů se demagog a šéf strany, fanatik a buřič, jak se zdá, vyvíjí ve skutečného státníka.“ To je zápis v deníku spisovatele Ericha Ebermayera z 21. března. Ebermayer nebyl v žádném případě nacistou.¹⁶ A nebyl sám. Mnohé další Němce Hitlerovo charisma okouzlo a oni našli své místo mezi masami pochodujícími ke glajchšaltungu. 12. listopadu proběhly znovu všeobecné volby. Účast byla

masivní, dosáhla více než 95 procent. Kandidovat mohla jenom Národně socialistická strana, takže Hitler „vyhrál“ drtivě: hlasovalo pro něj 92,11 procent, zatímco jen 7,89 procent voličů se odvážilo ho nevolit a vhodit neplatné hlasy.¹⁷ Tyto volby samozřejmě proběhly za diktátorských podmínek, bez soutěže a poháněny gigantickou vládní propagandou. Zajištěno nebylo ani to, aby hlasování probíhalo tajně. Obrovská účast ovšem naznačuje, že většina Němců s novým režimem sympatizovala.

Hitler se svými poradci se moudře vyhnul některým zřejmým úskalím. Když čelil požadavkům nacistických radikálů, aby provedl druhou sociální revoluci, kancléř rozhodně odmítl, což byl efektivní způsob, jak si získat podporu mezi opatrnou vyšší třídou. To platilo zejména pro armádu. Tato hrdá, strnule konzervativní organizace s dlouhou autonomní tradicí si nárokovala politickou moc. Mnozí ji viděli jako nezávislou sílu a jediné útočiště před nacistickým bezprávím. Bedlivým pozorovatelům bylo ovšem od začátku jasné, že je to jen iluze. Na rozdíl od sociálních demokratů a komunistů nebyla armáda soupeřem, nýbrž spojencem nacistického režimu. Ano, někteří z nejvyšších Hitlerových velitelů se na jeho barbarství dívali svrchu, ale dokonce i oni se připravovali na spolupráci s ním. Vyšší vrstvy reichswehru (později přejmenovaného na wehrmacht) doufaly v kompromisní režim vedený Hitlerem, ovšem ovládaný jimi samými. Většina mladých vojáků byla loajální režimu, stejně jako mnoho jiných mladých Němců. Dokonce i vyšší důstojníci začínali ve stále větších počtech upouštět od převládajícího opatrného přístupu a stávali se zapřísáhlými nacisty. Ti, kteří nesouhlasili, byli většinou umlčeni, nebo odcházeli do výslužby. Mezi nimi figuroval nekorunovaný král generál Kurt von Hammerstein, vrchní velitel armády a nesmiřitelný Hitlerův rival. V roce 1934 stále ještě bojovala hrstka důstojníků proti začlenění rasové teorie do vojenských předpisů, jejich odpor však rovněž rychle opadl. Armáda byla sice pomalu, ale čím dál více vázána na Hitlerovo vedení.

Spojenectví s armádou bylo zpečetěno v červnu 1934 poté, co Hitler dospěl k zásadnímu rozhodnutí rozpustit SA, své vlastní milice. Vůdci této násilné organizace se netajili tím, že zamýšlejí odstranit nenáviděné, aristokratické vedení armády a místo toho vybudovat národně socialistickou lidovou armádu. Generálové pod takovou hrozbou nemohli žít dlouho.

Hitler si nakonec musel vybrat, na které straně stojí. A vybral si. Ve výbuchu děsivé krutosti, později známé jako Noc dlouhých nožů, nařídil Hitler zmasakrovat celé vedení SA. Zavražděno bylo i několik konzervativních odpůrců režimu včetně dvou vyšších důstojníků: bývalého říšského kancléře generála Kurta von Schleichera a zpravodajského důstojníka generálmajora Ferdinanda von Bredowa. To ale armádu neodradilo od oslav a dva hlavní vojenští vůdci v zemi, vrchní velitel generál Werner von Fritsch a náčelník generálního štábu generál Ludwig Beck, dokonce ani nepodali protest. Armádní vítězství bylo samozřejmě iluzorní. SA byla odstavena na vedlejší kolej ve prospěch SS, elitní armády národně socialistické strany. Ta byla lépe organizovaná a pro armádu představovala v dlouhodobém horizontu mnohem větší hrozbu.

Aby ukázali vděčnost za eliminaci svých rivalů z SA, navrhli někteří z vyšších generálů, vedení ministrem války polním maršálem Blombergem, aby od nynějška každý voják nepřisahal věrnost pouze národu a Říši, ale také osobně Hitlerovi. (Od roku 1934 zastával jak úřad kancléře, tak i prezidenta a byl nazýván prostě Führer – vůdce.) A tak se i stalo: „Před Bohem skládám posvátnou přísahu, že zachovám bezpodmínečnou poslušnost Adolfu Hitlerovi, vůdci německé říše a německého lidu a nejvyššímu veliteli ozbrojených sil. Jako statečný voják budu připraven za tuto přísahu v každém okamžiku nasadit život.“¹⁸

Posun k nacismu započal také mezi dělnickou třídou, tradiční oporou sociálně demokratické i komunistické strany. Zvýšené vládní výdaje, monumentální veřejné projekty a přezbrojování přinesly obrovský pokles nezaměstnanosti. Ačkoli stávky byly zakázány a reálné mzdy stagnovaly, jenom minimum lidí hladovělo tak jako za posledních let Výmarské republiky.¹⁹ Národně socialistická zotavovací služba Radostí k síle (Kraft durch Freude) organizovala pro dělníky a státní zaměstnance dovolené, exkurze a sportovní i kulturní události. Rostoucí mašinérie propagandy rozšiřovala nacistickou doktrínu ve školách, na univerzitách a pracovištích, v časopisech i kinech. Spousta lidí šla korytem po proudu. Sebastian Haffner tato pokušení popsal ve svých pamětech:

Účinek [propagandy] zesilovalo to, jak jste byli neustále obklopeni a rozptylováni nikdy nekončící sérií oslav, obřadů a národních slav-

ností... Pořádaly se masové průvody, ohňostroje, bubnovalo se, vyhrávaly kapely, po celém Německu vlály vlajky, Hitlerův hlas zněl z tisíců tlampačů, přísahy, sliby... Kolosální prázdno a nedostatek smyslu těchto událostí nebyly v žádném případě neúmyslné. Lid si na povzbuzování a jásos měl zvyknout, i když pro něj neexistoval žádný viditelný důvod. Dostatečným důvodem bylo to, že lidé, kteří se od nich příliš ostentativně distancovali, pššš!, byli dnem i nocí mučeni ocelovými obuškami a elektrickými šoky až k smrti.²⁰

Na druhé straně šťastně sjednoceného Volk stál „Žid“, věčný trn v oku národně socialistické strany. Tato poměrně nepopulární menšina se hodila jako nepřítel, proti kterému se musí nově zformovaný národ sjednotit. Věci ovšem už od začátku nešly nijak hladce. Spolupráce občanů na veřejném antižidovském bojkotu 1. dubna 1933 byla například navzdory jedovaté propagandě vlády a místních orgánů nacistické strany jen omezená.²¹

Dopad antižidovské propagandy, jež katalyzovala existující antisemitské nálady, nicméně rostl, zejména pak u mladší generace. Šlo vlastně o nezbytnou součást „sounáležitosti“ kolektivu, tvarovaného režimem. Sebastian Haffner, který v těch dnech chodil s židovskou dívkou, vzpomíná, že v den bojkotu s ní šel na túru do lesa poblíž Berlína. Cestou potkali nějaké skupiny školáků s jejich učiteli:

Každý z nich na nás svým jasným mladým hlasem křičel, když procházeli kolem: „Juda verrecke!“ Jako by to byl nějaký turistický pozdrav. Nemuselo to být určené přímo nám. Já jsem jako Žid nevypadal vůbec a Charlie, která byla Židovka, na to taky moc nevypadala. Možná to byl jen přátelský pozdrav... A tak jsem tam seděl na jarní trávě s malou, ladnou, temperamentní dívkou v náručí. Líbali jsme se a hladili a pokaždé, když kolem nás prošla skupina chlapců, zahlaholili, ať zhyneme.²²

Za těchto okolností se odvážilo protestovat jen velmi málo opozičních aktivistů a mnozí z těch, kteří to udělali, byli násilně odstraněni. V prvním roce a půl po převzetí moci si bitkaři z SA navykli unášet „podvratné živly“ a ve sklepích je umučit až k smrti. Po sesazení SA v červnu 1934 se tento sporadický, neorganizovaný teror změnil pod vedením SS na mnohem efek-

tivnější. V Německu se nacházelo více než padesát koncentračních táborů, ve kterých byly internovány tisíce Němců. Vězeňské osazenstvo rozhodně netvořili jenom odbojáři. Většina z nich byli občané, kteří se odvážili kritizovat vládu na veřejnosti, nebo dokonce (v některých případech) jenom utrousili vtip na Hitlerův účet. Vězni za ostnatým drátem trpěli hladem a zničující každodenní těžkou prací. Jakékoli porušení pravidel mohlo být trestáno smrtí a mnozí, kteří prošli skrz elektrický plot do útrob tábora, se už nikdy nevrátili. Oblibě se těšila jedna písnička: „Milý Bože, udělej ze mě němého, abych nemusel do Dachau“ (*Lieber Gott, Mach mich stumm, dass ich nicht nach Dachau kumm*).²³

I mimo koncentrační tábory byli odpůrci režimu izolováni a žili v neustálé atmosféře teroru. I když je třeba nezatkli, mohli je svévolně vyhodit ze zaměstnání. Dlouhé prsty vlády dosáhly na ně, jejich rodiny i jejich přátele, kdykoli si zmanuly. Nikomu se nedalo věřit. Kdokoli, lhostejno, jak blízký vám byl, mohl informovat tajnou státní policii, známou svým zkráceným názvem gestapo. Vlastně existovalo docela málo profesionálních agentů gestapa, mnohem méně, než si většina lidí představovala.²⁴ Informátoři byli zpravidla obyčejní lidé, kteří dávali gestapu tipy z vlastní vůle: děti, kterým vymývali mozky ve školách a na schůzkách Hitlerjugend, sousedé, přátelé i spolupracovníci. Tyto informátory motivovala nejen ideologie, ačkoli ta rozhodně hrála roli, ale také jejich osobní prospěch. Vetřít se do přízné úřadů mohlo trvat dlouho, ale mohlo to třeba přinést postup v zaměstnání, tak proč někomu trochu nenamazat schody?

To ale není úplný obrázek. Odpůrci režimu nebyli jen pasivní oběti. Mnoho z nich bylo ve skutečnosti statečných, rozhodných a oddaných své věci. Skupiny sociálních demokratů a komunistů začaly ihned po katastrofě v roce 1933 stavět na starých stranických sítích, aby zformovaly odbojové buňky v sousedství, v klubech a v továrnách. Mnoho těchto skupin distribuovalo prostřednictvím letáků, novin a dalších druhů podzemních médií vlastní propagandu, což bylo koordinováno jak zasvěcenci, tak vedením v exilu. Zejména komunisté se pokusili o dobře organizovanou podzemní aktivitu ve stylu bolševiků. Přesto, jak říká Peter Hoffmann, v roce 1935 „období rozsáhlé podzemní aktivity skončilo. Rozličné organizace zničilo gestapo“.²⁵ V tom roce totiž byla většina aktivních členů pečlivě vystavěných komunistických sítí v koncentračních táborech, v exilu nebo mrtvá.

Důvodem nebyla hloupost či nedostatek zkušeností, ale strukturální problém. Komunisté, věrní své víře v masovou akci a odpor lidu, pracovali na vybudování masové sítě. Dost se mluvilo o „spojených frontách“, spolupráci mezi různými buňkami a široké národní distribuci v továrnách a na pracovištích. Ovšem jak síť expandovala, schopnost jejích zkušených kádrů a vůdců filtrovat nováčky velmi slábla a celá organizace se tak rozrostla mimo kontrolu. Taková decentralizace může být v demokratických podmínkách požehnáním, v totalitní diktatuře to ale funguje jinak. Každý rekrut je potenciálně nebezpečný, každý nově příchozí může být informátor nebo agent gestapa. Vzhledem k tomu, že většina Němců s režimem sympatizovala, bylo toto nebezpečí ještě naléhavější. Riziko, že dovnitř pronikne bezpečnostní služba, rostlo s každým novým členem, neboť dokonce i věrní rekruti mohli neúmyslně mluvit s informátory. Zadržovaný člen mohl být vždycky mučen, dokud neidentifikoval ostatní, což gestapu umožňovalo sledovat předivo v síti a dále cestu až k jejím vůdcům.

A proto byla síť, která nabyla značné velikosti, jako ta komunistická, odsouzená ke zničení. Gestapo jenom čekalo na vhodný okamžik. Jediný model, který mohl zosnovat státní převrat v totalitních podmínkách, skýtal elitářské podzemí s přístupem ke zbraním a velmi omezeným počtem silných členů. Takové skupiny ovšem v roce 1935 neexistovaly. Vzniknou až o dva roky později, nikoli mezi Hitlerovými odpůrci, ale přímo z řad jeho spojenců, za velmi neobvyklých a překvapivých okolností.

2

„TA ZATRACENÁ KLISNA!“: ARMÁDNÍ SKANDÁL NA NEJVYŠŠÍ ÚROVNI

JEDNOHO CHLADNÉHO DNE v září 1937 se začala ze zelených ploch Tiergarten v Berlíně valit politická sněhová koule. Jeden skandál stíhal druhý a následující měsíce byly svědky toho, jak podobně jako kostky domina padají významné osobnosti německého generálního štábu, zahraničních služeb a vládních ministerstev.¹ Na tyto události nejrychleji zareagovali Heinrich Himmler, velitel SS, a Hermann Göring, Hitlerova pravá ruka, kteří je využili pro zorganizování dalekosáhlých čistek mezi vládnoucími elitami třetí říše. Zjistilo se, že byli organizátory řady napůl vykonstruovaných senzacechtivých incidentů, v nichž hrály své prchavé role pochybné, temné postavy, jež se po splnění úkolu opět ihned vytrácely do neznáma. Pomluvy a polopravdy, výmysly a zkreslování, to vše se používalo v politickém zápase mezi elitami SS a wehrmachtu. Boj, který skončil jasným vítězstvím pro bývalou stranu, vedl také k rozvoji zárodku sítě disidentů, kteří nakonec sehraji svou roli při spiknutí 20. července 1944 s cílem zabít Hitlera.²

Začalo to, když byl polní maršál Werner von Blomberg, Hitlerův ministr války, přinucen rezignovat na základě trapné aféry. „To všechno je kvůli té zatracené klisně!“ řekl plukovník generálního štábu, když později vysvětloval, jak se to celé rozjelo. Toho chladného zářijového rána zjistil Blomberg ke svému zděšení, že obvyklá ranní vyjížďka se nekoná, neboť jeho klisna

trpí paralýzou. Stejně jako mnozí další důstojníci nalézal Blomberg velké potěšení v jezdeckví a byl zvyklý na svou pravidelnou vyjížďku po Tiergarten ještě předtím, než mu začne denní pracovní program. Hitler zdánlivě neměl příliš důvodů si na Blomberga a jeho práci stěžovat. Generál, pověřenec prezidenta Hindenburga, byl zarytý stoupenec strany, který s nadšením pracoval na pokračující nacifikaci německé armády. Měl daleko do toho mírného, zodpovědného generála, jak ho představili někteří současníci, Blomberg byl produktem Hitlera a nové nacionální revoluce.³ V prvních letech po převzetí moci nacisty dokonce podporoval vyzbrojování SA. Pod tenkou „apolitickou“ rouškou byl tedy jedním z architektů nacifikace Německa. V očích vedení strany měl nicméně Blomberg jednu podstatnou nevýhodu: zůstával chladným k Hitlerově agresivní zahraniční politice. Stejně jako generál Werner von Fritsch, vrchní velitel armády, neměl Blomberg principiální námitky proti válce. Jeho hlavní starostí bylo načasování. Spolu s Fritschem vyjádřili obavy z toho, že německá armáda zatím není připravena na velký ozbrojený konflikt. Hitler, který nikdy nebyl nadšený, když musel spolupracovat s nezávislými podřízenými, dychtil po tom, aby události z konce roku 1937 a začátku 1938 využil a obou mužů se zbavil. Jejich zkáza by byla důkazem zrození organizovaného spiknutí proti Hitlerovi.

Blomberg se rozhodl vyjít si na procházku do parku bez svého koně a narazil na mladou ženu jménem Eva Grünová. Jejich náhodné setkání se ovšem nakonec vyvinulo v bouřlivou milostnou aféru. Polnímu maršálovi bylo padesát devět let a jako vdovec byl rád, že našel lék na svou osamělost. „Byl do mě blázen,“ vzpomínala hrdě Grünová.⁴ Blomberg požádal o Vůdcovo požehnání pro svůj vztah a také ho dostal. Hitler se dokonce uvolil být svědkem na jejich svatbě. Po obřadu odcestoval šťastný pár do Itálie na líbánky.

Potom se ale začaly dít záhadné události. Vysoce postaveným důstojníkům z generálního štábu volaly mladé chichotající se ženy a gratulovaly armádě k tomu, že do svých řad přijala „jednu z nich“. Zároveň se začaly šířit zvěsti o účasti Frau Blomberg na pornografickém focení a prostituci, které dosáhly až do berlínského policejního úřadu. Šéf policie, který nevěděl, co si s tím horkým bramborem počít, věc předal Hermannu Göringovi, mocnému „číslo dvě“ v nacistické hierarchii. Göring rychle přetransformo-

val usvědčující důkazy v politický kapitál a předal je Hitlerovi.⁵ Pomluvy se rychle šířily generálním štábem.

Vrchní velitel armády generál Fritsch s náčelníkem generálního štábu generálem Ludwigem Beckem zuřili. Žádali Hitlera, aby Blomberga bez odkladu degradoval, protože je „nepředstavitelné, aby si první důstojník v armádě vzal kurvu“. Jeden důstojník interpretoval svou povinnost v poněkud širším smyslu. Odcestoval do Itálie na Capri, kde Blombergovi trávili své líbánky, položil na stůl polního maršála nabitou pistolí a nařídil mu, aby ukončil svůj život. Blomberg tento rozkaz neakceptoval, ale jeho kariéra byla u konce. 27. ledna 1938 ho Hitler donutil k rezignaci.⁶

Fritsch ani v náznaku netušil, že svým spravedlivým hněvem vydláždil cestu k vlastnímu profesnímu konci. Byl všeobecně považován za Blombergova přirozeného nástupce, ale mezi jeho zuřivé rivaly patřili jak Göring, který prahl po portfoliu ministra války, tak vůdci SS Himmler a Reinhard Heydrich, kteří snili o vybudování své organizace coby alternativní nacionalisticky sociální armády. Fritsch v předešlých letech vyjádřil jistý opoziční postoj vůči rozšíření SS a napětí rostlo dokonce i v nižších patrech obou vojenských organizací. „Počkejte, vy prasata,“ hrozili zelenáci SS svým protějškům z wehrmachtu. „Himmler bude brzy ministr války a pak vám ukážeme, kdo je tady šéf!“⁷

Myšlenka jmenovat Fritsche jako nového ministra byla tedy pro Himmlera a jeho kolegy v SS velice neatraktivní. S cílem zastavit jmenování, které Hitler podporoval, zosnovali Himmler, Göring a Heydrich spiknutí s úmyslem obvinít Fritsche z homosexuality, což byla v těch dobách velmi závažná amorální věc.

Ve středu komplotu stál Otto Schmidt, usvědčený zločinec, který se živil sváděním a vydíráním homosexuálů. Když byl v roce 1935 zatčen gestapem, předal jim Schmidt veškeré své kontakty, usvědčující stovky homosexuálů, včetně významných osobností. Vděčné gestapo ho vyličilo jako „největšího odborníka na berlínskou homosexuální scénu“.⁸ Jednou z jeho obětí byl starší, nemocný kapitán jezdeckta jménem Frisch.

Někdo, buď Schmidt sám, nebo někdo z těch, kdo ho vyslyšali, do jména tohoto armádního homosexuála přidal jedno písmeno a z Frische se tak stal Fritsch. Také mu byla změněna hodnost z kapitána na gene-

rála. Dokument se dostal k Himmlerovi a poskytl mu tak dokonalou příležitost vyrobit důkaz o „perverzi“ nic netušícího vrchního velitele. Gestapo urychleně spustilo vyšetřování a jeho výsledky, které obviňovaly Fritsche z „nepřirozeného sexuálního chování“, byly řádně předloženy Hitlerovi.

A tak bylo v létě 1935 senzační svědectví Otto Schmidta stejně poutavé jako články v bulváru. Ve své výpovědi tvrdil, že se na konci roku 1933 procházel po železniční stanici ve Wannsee, když tu náhle uviděl „evidentně homosexuálního“ bohatého starého muže v tmavém kabátě s kožešinovým límcem, černém klobouku a bílé šále, který měl na oku monokl. Ta poslední položka byla důležitá, neboť to byla mezi vojenskou elitou třetí říše poznávací značka generála Fritsche.

Svěděk dále vypověděl, že si všiml, jak se ten starý muž plíží na pánskou toaletu spolu s homosexuálem, známým jako Bayern Sepp. Po nějaké době se starý muž objevil a zjistil, že Schmidt na něj čeká u dveří. Představil se jako policista Krüger a vyzval ho, aby se identifikoval. Starý muž udal jméno „generál von Fritsch“ a zaplatil „policistovi“ pět set marek, první částku z dlouhého řetězce plateb za mlčení.

Hitler nejprve na obvinění nereagoval. Himmler, který už se dlouho Fritsche chtěl zbavit, v roce 1935 předložil svůj důkazní materiál, ale jeho Vůdce ho ignoroval. V té době byly Hitlerovy vztahy s vrchním velitelem urovnané a rychlé přezbrojení Německa si vyžadovalo úzkou spolupráci s generálním štábem. Hitler, který byl v sexuálních otázkách vždy pragmatik, nařídil dokument neprodleně spálit.

V roce 1938 bylo ovšem všechno jinak. Pozorný Fritsch nebyl v ústředí Vůdce tak vítán a Blombergův skandál způsobil, že Hitler se stal ohledně osobního života nejvyšších vrstev wehrmachtu velmi podezřívavý. Schmidtův dokument, který nebyl nikdy spálen, ale pouze uložen na zastrčené polici, se rychle dostal na světlo. Hitler se zpočátku Fritsche zbavit nehodlal, ale když mu jeho pobočníci z SS ukázali příležitost, neváhal jej ke změně vedení wehrmachtu použít.⁹

Fritsch užasl, když zjistil, že se nachází v Blombergově kůži. Jediný rozdíl byl v tom, že on si užíval silnou podporu ze strany mnoha vysokých generálů, především svého přítele a obdivovatele, šéfa generálního štábu generála Becka. Ten, ačkoli nikdy nebyl nacistou, patřil v té době k odda-

ným Hitlerovým přívržencům, jenže krutý, vynucený odchod Fritsche předznamenal první trhlinu pouta mezi ním a režimem. Za čas se Beck stane vůdcem německého hnutí odporu.

3

DŮSTOJNÍK, STAROSTA A ŠPION

VYŠETŘOVÁNÍ FRITSCHÉ A PROCES u vojenského soudu zmobilizoval některé mladší a spolehlivější generálové spolupracovníky, aby se shromáždili na jeho podporu. Někteří z těchto lidí byli přirozeně kritičtí k režimu, zejména ke svévolným, špinavým hrám SS a gestapa.¹ Jeden z nich zaujímal postoj více než kritický. Vysoký důstojník v Abwehru, vojenské tajné službě, podplukovník Hans Oster, byl utajený antinacista. Fritschova aféra mu poskytla dokonalou příležitost spojit podobně smýšlející lidi – z armády, byrokracie, ministerstva zahraničí a konzervativního establishmentu – k boji za právní a legitimní důvod: dokázat Fritschovu nevinu, dostat ho znovu do pozice vrchního velitele armády a odhalit zločiny gestapa.²

Oster, vycházející hvězda vojenského zpravodajství, se narodil v roce 1887 jako syn drážďanského pastora. Od raného věku byl vychováván jako oddaný protestantský křesťan a jako zarytý vlastenec a monarchista se rozhodl pustit do kariéry v armádě. Během první světové války byl vyznamenán za statečnost a stejně jako mnozí jiní byl znechucen demokratickou revolucí v letech 1918–1919. Republice, nebo spíše „křehkému státu s mnoha stranami“, jak tomu říkal, sloužil jen s velkým sebezapřením.³ V armádě byl Oster znám jako nadaný, pohledný důstojník, dobrý violoncellista, milovník jezdeckého umění a vyhlášený sukničkář.

V lednu 1933, kdy vládu nad zemí převzali národní socialisté, se Oster utápěl ve vlastních aférách. Pár dní předtím, 31. prosince, byl propuštěn z armády kvůli vztahu se ženou dobře známého profesora. Osterova slibná kariéra se ocitla v troskách a on sám strávil několik měsíců marným hledáním práce. Spása nakonec přišla z nečekané strany. Admirál Wilhelm Canaris, vyšší důstojník v Abwehru a jeho starý přítel, odpověděl na Osterovy zoufalé prosby a postavil se za něj. Nejvyšší velení ho znovu postavit do služby odmítlo, díky Canarisovi byl však jmenován civilním poradcem v tajné službě. Nyní zodpovídal za kontrašpionáž a monitorování aktivit na vládních ministerstvech. Z tohoto pozorovacího úhlu rozeznal Oster naplno rozsah teroru, násilí a korupce nového nacistického režimu. Se znechucením sledoval perzekuci Židů a „boj“ proti církvi. „Před Bohem se cítím zodpovědný za německé Židy,“ řekl prý svému příteli.⁴ Jeho náboženské cítění ale představovalo jen část celého příběhu. Poté co byl při Noci dlouhých nožů v červnu 1934 zavražděn jeho dobrý přítel ze zpravodajství Ferdinand von Bredow, začal osobně nenávidět Hitlera a jeho „gang lupičů“.⁵

V roce 1938 už jeho postavení v rámci Abwehru vzrostlo na významu a on byl schopen činit malé, postupné kroky směrem k realizaci svého starého snu: vytvořit tajné opoziční hnutí. V prvních dvou letech jeho služby se na něj velitelé dívali spatra jako na nedůvěryhodný typ, který si tvoří spojení pouze pro vlastní cíle a flirtuje po chodbách se sekretářkami. V roce 1935 se na něj ale usmálo štěstí.⁶ Jeho starý přítel a důvěrník admirál Wilhelm Canaris se stal novým šéfem Abwehru a jmenoval Oстера ředitelem ústřední divize – čísla dvě v hierarchii Abwehru. Degradovaný důstojník byl rovněž znovu přijat do aktivní služby a mohl opět nosit uniformu. Canaris nařídil, aby se v Abwehru nedělo nic bez vědomí Oстера.⁷

Oster rychle využil svou nově nabytou moc, aby utkal síť kontaktů jak v Abwehru, tak napříč armádou a mezi civilními elitami. Při ražení si cesty do prominentních kruhů nebyl nikdo obratnější než on. Vždy bdělý vůči nebezpečí a příležitostem sdílel své skutečné pocity pouze s hrstkou věrných přátel. Jeden z těchto mužů, který se stal v nacistické bezpečnostní službě Osterovým očima a ušima, byl Hans Bernd Gisevius – agent gestapa, který se změnil na zavilého nepřítele nacistického režimu. Gisevius byl intrikán, jehož konání se otisklo do celého počátku protinacistic-

kého odboje. „Jeho vzhled byl stejně upjatý jako límec, který nosil,“ píše Walter Laqueur s Richardem Breitmanem. „Se svou neobvyklou výškou vypadal jako karikatura vyššího pruského státního úředníka. Choval se tak okázale, že jen málo lidí zprvu věřilo, že tento podivný tvor je v dobré víře tajný agent.“

Někteří ho považovali za kašpara, jiní za podvodníka, který se pustil do spletilého komplotu. Mnozí věřili, že je to nacista až do morku kostí, který se snaží spojence a Švýcary oklamat.⁸ Jeho chování vyvolávalo dojem, že je klaun nebo nabubřelý mluvka, který ve skutečnosti nemůže být zapojen do ilegálních aktivit. Pod krytím své zčásti přirozené a zčásti vykonstruované osobnosti poskytl Gisevius krystalizující opozici velkou službu. Stal se protinacistickým tajným agentem a jedním z nejbližších Osterových přátel.

Navzdory tomu, co napsal ve svých pamětech, začal Gisevius svou kariéru jako přívrženec národního socialismu. Před Hitlerovým nástupem k moci byl vůdcem nacionalistických studentů a svou podporu hbitě poskytl nové vládě. Získal prestižní post u pruské policie a pomocí triků a manipulací se protlačil v její hierarchii nahoru. Po několika měsících byl převelen k velitelství gestapa v Berlíně. Kvůli své bouřlivé povaze a smyslu pro intriky byl ve vlivných kruzích neoblíbený a rychle si také začal dělat nepřátele v rámci gestapa i mimo něj. Jeho moc pomalu začínala slábnout. V roce 1934 mu šéf gestapa uštědřil ránu z milosti, když ho převelel na nedůležitou pozici na pruském ministerstvu vnitra.

Gisevius se postupně obrátil proti celému nacistickému režimu jako takovému.

Nenávist, kterou cítil k vedení gestapa, jež ho přehlíželo, se rozšířila i na SS, Himmlera a nakonec na samotného Vůdce. A navzdory tomu, jak to mnozí vnímali, nebyly jeho činy pouhým sobeckým oportunistem. Jako představitel gestapa se stal zasvěcencem nacistického teroru v plném rozsahu, a ačkoli se o osud komunistů vůbec nestaral, trápilo ho pronásledování Židů a nekonformních duchovních. Oster, se kterým se seznámil během služby pro gestapo, ho v roce 1938 převelel do Abwehru jako zvláštního civilního poradce (Sonderführer). Gisevius svou novou práci a své kontakty mezi nejvyššími policejními vrstvami využil k tomu, aby Oстера zásoboval tajnými informacemi zevnitř systému. Od té chvíle se stal

důležitým členem Osterových kruhů a rozvinul radikální opoziční ideologii: nacistický režim musí být rozdrčen stůj co stůj. Pokud bude nutno použít násilí a vraždy, budiž. „Jeden přítel ho popsal jako gangstera bojujícího za správnou věc,“ píše Laqueur s Breitmanem. „Byl velmi sebestředný a silný sklon ke konspiraci ho vedl k tomu, aby osnoval spiknutí nejen proti nacistům, ale někdy také proti svým vlastním lidem.“⁹ Je docela možné, že Oster se se třetí klíčovou postavou, bývalým starostou Lipska Dr. Carlem Friedrichem Goerdelerem, setkal prostřednictvím Gisevia.

Goerdeler z Osterovy mazanosti a uhlazení ani z Giseviovy záliby v intrikách a manipulacích neměl vůbec nic. Se svými šedinami, značnou výškou a iritujícím sklonem kázat budil dojem fádního byrokrata, spojeného srdcem i duší s establishmentem. Taková osobnost se zdá neslučitelná s rozhodnutím vstoupit do ilegální opozice. Přesto se vydal směrem od zdráhavé spolupráce s Hitlerem k neutuchajícímu odporu. Pro mnohé vysoce postavené civilisty i důstojníky se stal přímo ztělesněním odboje. Co mohlo takovou osobnost přimět k tak důraznému překročení červené linie?

Carl Friedrich Goerdeler se narodil ve Schneidemühl, vesnici v německé provincii Poznaňsko (nyní v Polsku). Po absolutoriu práv a ekonomie sloužil za první světové války jako důstojník v záloze. Potom se pustil do úspěšné komunální kariéry v několika lokalitách, včetně důležitého městského centra Königsbergu (Královec). V roce 1931 dosáhl kariérního vrcholu, když působil současně jako starosta Lipska a říšský komisař pro ceny. V bouřlivých časech před nacistickým převzetím moci dokonce uvažoval prezident Hindenburg o jeho jmenování do funkce kancléře.

Goerdeler věnoval mnoho energie a pozornosti práci pro město Lipsko. Tam byl známý coby pilný starosta s autoritářskými sklony. V roce 1933 podporoval Hitlerův vzestup k moci a ochotně spolupracoval s novou vládou, ovšem vztahy s místními nacisty odjakživa vykazovaly nestabilitu. Konflikty narostly například kvůli Goerdelerovu odmítnutí vyvěsit na radnici vlajku se svastikou či změnit „židovské“ názvy ulic. Choval v sobě předsudky vůči německým Židům, ale (jak řekla autoru této knihy jeho dcera) podporoval „čistý“ antisemitismus norimberských zákonů, protože se domníval, že zadrží stranické „radikály“ před praktikováním antisemitického násilí. Už v dubnu 1933, aby protestoval proti bojkotu židovských

obchodů, „vyšel ve formálním oblečení do židovské čtvrti svého města, aby chránil Židy a jejich obchody, a městskou policii využil k osvobození Židů, které zajaly a zbily úderné jednotky SA.“¹⁰

Nacisté v městském zastupitelstvu nicméně krok po kroku podkopávali Goerdelerovu pozici. Nacistická antisemitská legislativa, jako zákaz Židům užívat veřejné plavecké bazény a lázně, byla uvedena v praxi i v Lipsku a tlak místostarosty Haackeho Goerdelera nejspíš donutil tento místní zákon podpořit.¹¹ Trápilo ho rovněž pronásledování církve, agresivní zahraniční politika a to, co považoval za nezodpovědnou fiskální politiku. Starosta, jehož autorita se pozvolna rozplývala, byl stále zahořklejší.

V roce 1936 mířil Goerdeler k bodu, odkud není návratu. Americký historik Harold C. Deutsch, tehdy mladý novinář, vyprávěl o následujícím setkání v Goerdelerově kanceláři:

[Goerdeler řekl, že] nejpřednějším německým problémem dneška je opětovné nastolení obyčejné lidské slušnosti. Svému užaslému návštěvníkovi poté rychle podal podrobný seznam toho, co v Hitlerově Německu vnímal jako nepravosti, a zmínil se i o některých svých problémech s místními nacisty. Když nakonec vstal a vyprovázel svého hosta ke dveřím, minul velké okno s výhledem na prostor před radnicí. Ukázal směrem ke známé koncertní síni Gewandhaus, před kterou stála socha Mendelssohna, a řekl: „Jeden z mých problémů je támhle. [Hnědé košile] jdou po mně, abych ten památník odstranil. Pokud se ho jen dotknou, tak jsem tady skončil.“¹²

Mnoho budoucích členů odboje mělo podobné momenty „ještě tohle a dost“. Pro Goerdelera byla záležitost sochy otázkou principu. Viděl sám sebe jako ochránce německé kultury a národně socialistická neúcta k tradicím, jež pro něj byly drahocenné, jej znechucovala. Socha byla otázkou principu rovněž pro místní nacistické špičky. Koneckonců, jak dlouho může strana tolerovat starostu, který odmítá principy její politiky, zejména ohledně „židovské otázky“? Členové městského zastupitelstva si dokonce stěžovali na Goerdelerovu ženu, „jež je po městě známá jako milovnice Židů, a dokonce se ani nestydí jet na nákupy do židovské čtvrti v oficiálním městském voze.“¹³ Místostarosta Haacke napsal úřadům, že Goerdeler

se odcizil snad všem aspektům národně socialistické ideologie. Zejména nemohl pochopit nenávisť strany vůči německým Židům:

Aféra s Mendelssohnovou sochou jasně odráží přístup Dr. Goerdelera k židovské otázce. Jak můj dopis naznačuje, Goerdeler věci nesmírně ztížil pokaždé, když bylo zapotřebí změnit židovské jméno ulice. I když nyní jako záminku k rezignaci uvádí sochu, jsem upřímně přesvědčen, že důvody tohoto kroku sahají mnohem hlouběji... Dospěl k uvědomění, že dny jeho náhledu na svět jsou v důsledku rostoucího úspěchu nacionálního socialismu sečteny, a vytáhl poslední podmínku.¹⁴

Socha byla odstraněna v listopadu 1936, když Goerdeler odjel na konferenci do Helsinek. Haacke využil příležitosti zbavit se sochy, aby „pana starostu ušetřil nepříjemného rozhodnutí“.¹⁵ Když se Goerdeler vrátil, okamžitě na svoji pozici rezignoval: „A tak jsem se rozhodl, bez zbytečného váhání, že nepřijmu zodpovědnost za znesvěcení kultury [Kulturschande]. Všichni jsme s velkým potěšením poslouchali Mendelssohnovy písně a také jsme je zpívali. Zavrhnout Mendelssohna není nic jiného než absurdní, zbabělý čin... Stále doufám, že se vrátím zpět do služby národu, jakmile bude atmosféra čistší. Svou rezignací protestuji před celým světem proti odstranění Mendelssohnova památníku.“¹⁶

Rok po odstoupení se Goerdeler nakonec připojil k Osterovi a Gisevioví, s jejichž věcí byl dobře obeznámen. Tato zvláštní trojice – plukovník tajné služby, bývalý představitel gestapa a odstoupivší primátor – se stala pro zbytky německé opozice ústředním bodem setkávání. Společně zformovali první odbojovou síť v německé armádě, která byla v letech 1938 až 1944 předurčena podstoupit dramatické změny a vlny expanze a kolapsů.

První zformování jejich sítě se v teorii sítí nazývá „klikou“ a je definováno jako „neformální sdružení lidí, mezi nimiž existuje jistá úroveň skupinového vnímání a intimity a v němž byly stanoveny jisté skupinové normy chování“.¹⁷ Gisevioví paměti naznačují, že většina z členů, ne-li všichni, byla přáteli nebo blízkými známými, kteří se často potkávali. Pravidla kompartmentalizace (každý člen ví jen minimum, které potřebuje k provádění svých úkolů) zde téměř neexistovala. Členové zadržovali nějaké informace

před svými spoluspiklenci jen zřídka. Rozdělení práce bylo také minimální a role zakladatelů a členů byly definovány jen vágně, pokud vůbec. Ovšem i v tomto raném ztělesnění hnutí odporu bylo možné sledovat vzorce, jež je charakterizovaly až do samého konce.

První a nejdůležitější z nich je pravidlo revoluční mutace. Jak později poznamenalo gestapo, „nábor nových členů a důvěrníků byl prováděn většinou na základě předchozích přátelství a známostí“.¹⁸ To odpovídá pozorování analytika sítě Davida Knokeho, který říká, že povstalecké sítě jsou obvykle vytvářeny na základě již existujících legálních sítí. Tímto způsobem, napsal Knoke, „může povstání snadněji připojit tyto vazby k samotnému hnutí. Než by aktivisté budovali nové závazky od nuly, mohou přesvědčit potenciální podporovatele, že organizace hnutí nabízí přirozený výraz jejich současného solidárního citění... Nábor do jakékoli sociální aktivity vyžaduje předchozí kontakt s náborářem, což je sociálně intimnější, než kdyby šlo o neosobního herce.“¹⁹

Aby si tyto sítě uchovaly svou revoluční efektivitu, musí být relativně autonomní a chráněné před podezřívavými zraky bezpečnostních služeb. V podmínkách národně socialistického Německa mohly existovat v poloautonomních sociálních „ostrovech“ jako jisté segmenty dělnické třídy, vysokého úřednictva, konzervativní pravice a především v armádě. Vyšetřovatelé gestapa byli znovu připraveni, když vyzpozovali, že vzestup vojenského hnutí odporu byl možný pouze proto, že důstojnický sbor sám sebe historicky viděl jako nezávislý na „civilních orgánech“ a podléhal pouze „svým vlastním pravidlům“. Důležitější bylo, že SS ani gestapu nebylo umožněno rychle do něj proniknout či se vměšovat do jeho vnitřních záležitostí.²⁰ Ačkoli mnozí důstojníci patřili k národním socialistům z přesvědčení a jejich počet během let vzrůstal, většina váhala, měla-li „informovat“ civilní policii o svých „soudruzích“. Bez takové autonomní tradice by snahy, které vyvíjel Oster se svou skupinou při náboru nových členů do důstojnického sboru, celkem jistě vedly k tomu, aby dotyčné osoby skončily ve vězení.

Uvnitř těchto autonomních ostrovů v byrokracii, šlechtě, konzervativní pravici a důstojnickém sboru existovaly složité sítě založené na příbuzenství, manželství a společenských vazbách, mnohdy vzniklých během společného studia či vojenské služby. Solidarita uvnitř těchto sítí byla dost silná